

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA YARANMIŞ DİLÇİLİK ƏSƏRLƏRİ

XIX əsrin sonu, Azərbaycan xalqının tarixində mürəkkəb ictimai-siyasi və mədəni hadisələrlə zəngin olmuşdur. Bu dövrdə xalqın savadlanması, mədəni tərəqqinin irəliləməsi uğrunda mübarizə genişlənməyə başlamışdı. Bu dövr “milli özünüdərkən keyfiyyətə yeni mərhələsidir – kapitalist münasibətlərinin inkişafı, milli burjuazianın yetişməsi, onun ideoloqlarının meydana çıxması, nəhayət, etnomədəni mərkəz kimi Bakının mövqeyinin yüksəlməsi milli mənlilik şüurunun formalaşdırır”.

Əlbəttə, bu “milli özünüdərk”, “milli mənlilik şüurun formalaşması” son dərəcə əzəblı, mürəkkəb proseslərlə müşayiət olunurdu. O zaman Azərbaycanı özündə müstəmləkə kimi saxlamış çarizm ölkənin ucqarlarında yaşayan xalq kütlələrinin maariflənməsi işinə, həmçinin elmin inkişafına xüsusi ilə ciddi maneə törədirdi. Xəzinənin Azərbaycanda maarifin ehtiyaclarına sərf etdiyi xərclər yenə də cüzi bir məbləği təşkil edirdi. Azərbaycanda maarifin ehtiyaclarına ildə adam başına orta hesabla ən çoxu 64 qəpik pul xərclənirdi. Çar hökumətinin təzyiqi ilə mədəniyyət və elmdə olan mütlərəqqi təşəbbüslərin qarşısı hər vasitə ilə alınırdu. Əsasən məscid, yaxud kiçik binalarda yerləşən məktəblərin hər birində ondan yüzə qədər uşaq təhsil alırdı, tədris pullu idi. Xüsusi ruhani məktəbləri – mədrəsələr də var idi. Onlar ancaq məscidlərin nəzdində təşkil olunurdu. “Deyilən tədris müəssisələrini açmaqda Çar hökumətinin əsas məqsədi yerli inzibati idarələrdə müstəmləkə siyasətini yürütməkdə ona kömək edə biləcək tərcüməçilər, mirzələr, bir sözlə, etibarlı milli kadrlar yetişdirmək idi”. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində yazılmış müəyyən dərsliklər, lüğətlər, elmin müxtəlif sahələrinə aid yazılmış əsərlər kəmiyyət və keyfiyyətə xalqın istəklərini tam şəkildə ödəyə bilmirdi. Belə bir vəziyyətlə ciddi mübarizə aparan qabaqcıl ziyalılar çox çətinliklə də olsa, dövrün tələbinə uyğun yeni tipli məktəblərin açılmasına və Azərbaycan dilində dərsliklərin, elm əsərlərinin yaradılmasına çalışırdılar. Savadlanma işinin, elmin xalq arasında yayılmasına xüsusi fəallıq göstərən H.Zərdabi, M.Mahmudbəyov, M.Şaxtaxtinski, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, N.Nərimanov kimi işıqlı təfəkkür sahibləri müntəzəm olaraq mətbuatda çıxış edir, elmin müxtəlif sahələrinə aid dərsliklər yazır, yeni yaradılan dünyəvi məktəblərdə Azərbaycan dilində bir sıra elmlərin tədrisi ilə məşğul olurdular. XIX əsrin sonunda çap edilən qəzet və jurnallar, yeni dərs kitablarında müxtəlif məlumatlar verilirdi. Qəzet və jurnal səhifələrində dövrün tələbinə uyğun dərsliklər və elmi əsərlərin yazılmasına ehtiyac olduğu da göstərilirdi.

Azərbaycan dilçiliyi tarixində XIX əsrin ortalarında başlayan dövrü haqlı olaraq dilçiliyimizin dirçəliş dövrü kimi qiymətləndirirlər. Əvvəlki dövrlərdə ayrı-ayrı şairlərin, ziyalıların dil haqqında fikirləri bədii, poetik şəkildə deyilmiş söyləmlər bir qədər elmi, sistemli dilçilik mülahizələri ilə əvəz olunmağa başlayır. Şimali Azərbaycanda, ümumiyyətlə, elmin tərkib hissəsi kimi dilçilik də inkişaf edir. Həm də dilçilik başqa elm sahələrinə nisbətən diqqəti xüsusi cəlb edir.

Azərbaycan dilçilik elminin məhz XIX əsrin ikinci yarısında təşəkkül tapmasını bir sıra obyektiv səbəbləri vardır. Şimali Azərbaycan Çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra yerli əhalinin idarə olunmasında bir sıra çətinliklər meydana çıxmışdı. Müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsi üçün yerli əhalinin dilini bilən mütlərcimlərə kəskin ehtiyac əmələ gəlmişdi.

Bu məqsədlə, ilk növbədə rus məktəbləri təşkil olunmağa başladı. “Tiflis hərbi qubernatoru, general-adyutant Sipiyagin 1827-ci ildə Zaqafqazianın bir sıra şəhərlərində, o cümlədən, Nuxada, Qazax distansiyasında, Şamaxı, Şuşa, Bakı və Qubada qəza məktəbləri açmaq fikrini irəli sürdü.

Cox keçmədi ki, ilk rus məktəbləri təşkil olunmağa başladı. 1830-cu ildə Şuşada, 1831-ci ildə Nuxada, 1832-ci ildə Bakıda, 1833-cü ildə Gəncədə, 1837-ci ildə Şamaxıda və Naxçıvanda rəsmi dövlət məktəbləri yaradıldı. Lakin bu məktəblərdə Azərbaycan (türk) dilinin tədrisi bir sıra çətinliklərlə qarşılaşdı: bu, ilk növbədə, Azərbaycan dilinin tədrisinə aid münasib dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin olmaması ilə bağlı idi. Məktəb şəbəkəsini genişləndirmək, ana dili qaydalarının yaxşı öyrənilməsinə proqramlaşdırmaq, əlifba tələminrdəki ciddi nöqsan və çətinlikləri aradan qaldırmaq, münasib dərs vəsaiti hazırlamaq məqsədi ilə maarifpərvər Azərbaycan ziyalıları müvafiq layihələr düzəldilər, dərs kitabları yazdılar, əməli-təcrübi nümunə göstərdilər.

Tiflisdə, Qoridə və Azərbaycanda açılmış dövlət məktəblərində Azərbaycan dilinin tədris olunması ana dilində müvafiq dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin yaradılması zərurətini meydana çıxartdı. Bu məqsədlə həm qabaqcıl ziyalılar A.Bakıxanov, M.F.Axundov, M.Ş.Vazeh, həm də bu məktəblərdə dərs deyən xadimlər – Tiflis gimnaziyasının Azərbaycan dili müəllimi H.Y.Şahnəzarov, Şamaxı qəza məktəbinin smotriteli M.İ.Saracov, Bakı və Tiflis qəza məktəblərinin Azərbaycan dili müəllimi İ.Haqverdiyev, tərcüməçi kadrla hazırlamaq üçün qrammatika yazmış T.Makarov və başqaları ilk əlifba və qrammatika kitablarını yaratmışlar.

Bütün bu dərslik və dərs vəsaitləri ilə yanaşı Azərbaycanda dilçilik elmi sahəsində bir-birinin ardınca qiymətli tədqiqat əsərləri meydana çıxmağa başladı. Bu dövrün dilçilik tədqiqatları haqqında professor T.Hacıyevin maraqlı müşahidələri diqqəti cəhkir: “Azərbaycan dilçilik əsərlərinin yaranmasında komponentlərin (müəllif; tədqiq olunan dil; əsərin yazıldığı il) iştirakı baxımından maraqlı təkamül prosesi görünür – birkomponentli millilikdən üçkomponentliyə, tam milliliyə doğru inkişaf gedir; əvvəlcə müəllif azərbaycanlıdır – özge dil haqqında və özge dildə yazır (A.Bakıxanovun fars dili haqqında farsca əsəri); sonra müəllif azərbaycanlıdır, Azərbaycan dili öyrənilir, ancaq başqa dildə yazılır (M.Kazımbəyın, M.Vəzirovun ana dili haqqında rusca əsərləri); üçüncü mərhələ də müəllif də azərbaycanlıdır, tədqiq olun da Azərbaycan dilidir, əsər də ana dilində yazılır (M.Əvşarın, N.Nərimanovun ana dilinin qrammatik quruluşu haqqında Azərbaycanda

³³ BDU f.ə.n. dosent “İngilis dili” kafedrası

əsərləri). Hər üç halda müəllifin azərbaycanlı olması əsərin Azərbaycan ictimai-elmi mühiti ilə milli Azərbaycan təfəkkürü ilə əlaqəsini şərtləndirir”.

Azərbaycan dilçiliyinin XIX əsr dövrünün daha bir neçə cəhətlə də xarakterizə etmək olar. Bu dövrdə dilçilik elminin tədqiqat istiqamətləri, rəngarəngliyi, eləcə də yaradılmış əsərləri növləri də müxtəlif olmuşdur. Elə müəlliflərin maraq dairəsi və əsərlərin çeşidi də bunu aydın şəkildə göstərir. Məhz bu rəngarəngliyi nəzərə aldığımızda XIX əsrdə yaranmış dilçilik əsərlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. **Azərbaycanlı müəlliflərin ana dilində yazdıqları əsərlər.** Bu əsərlərin sırasına aşağıdakıları daxil etmək olar: Şaxtaxtinski M. Təkmilləşmiş müsəlman əlifbası. Tiflis, 1879; Nərimanov N. Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü olan asan kitabça. Bakı, 1899; Nərimanov N. Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça; Nəriman N.

Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəvhi. Bakı, 1899; Qənizadə S. Rusiya məmləkətində ticarət və dadistati olan şəxslərdən ötrü rus dilinin dilmancıdır. Bakı, 1895; Əfəndiyev R. Uşaq bağçası. İstanbul, 1898.

2. **Azərbaycanlı müəlliflərin yaddilli müəlliflərlə ana dilinə aid şərikli əsərləri.**

Bu sıraya aşağıdakı əsərləri daxil etmək olar: Çernyayev A. və Vəlibəyov S. Vətən dili. Azərbaycan dilində təlimi-ifaət və inşa və imla məşğuliyyəti üçün kitabçadır. Tiflis, 1888; V. Azeh M. Ş. Qriqoryev İ. İ. Kitabı-türki (Татарская хрестоматия азербайджанского наречия), Tiflis-Təbriz, 1855; Cəlal Əfəndi və Pomortsev N. K. Müəllimi-lisani-rusi. 3 cildə. Tiflis, 1889.

3. **Azərbaycanlı müəlliflərin başqa dildə yazdıqları əsərlər.**

a) azərbaycanlı müəlliflərin yad dildə Azərbaycan dilinə yazdıqları əsərlər;

Казембек М.А. Грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1839; Казембек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. 2-ое изд. Казань, 1846; Казембек М.А. Учебное пособие для временного курса турецкого языка. Санкт-Петербург, 1854; Везиров М.А. Учебник татарско-азербайджанского наречия. Санкт-Петербург, 1861; Нариманов Н. самоучитель татарского языка для русских. Баку, 1899; Əfşar M. M. Fənni-sərifi-türki; Axundov M. M. Sərifi-türki. Tiflis, 1896;

b) azərbaycanlı müəlliflərin yad dildə özgə dilinə aid yazdıqları əsərlər: Bakıxanov A. Qanuni-Qüdsi. Zəbani-farsi bəistiqaq və elali-kəlîmâti-ərəbiyyə. Tiflis, 1831; Bürhan Məhəmməd Hüseyn Təbrizi. Bürani-qate, lüğəti-farsiyyə və bəxri əz lüğəti-türkiyə və bəzi əz-lüğəti-pəhləvi və kinaiyti-fars. Bombay, 1887; Həsən ibn Mehdi. Vətən dili. Mübtədi şagirdlərə altı aydın qabaq yazıb oxumaq öyrədən, sövti üzrə təlim olunan əlifbaya-cədidə müştəmil bir kitabçadır. Təbriz, 1894; Vəlibəyov Səfərlə bəy. Üsuli-cədid. Lisani farsî. Tiflis, 1899; Vəlibəyov Səfərlə bəy. Lisani farsî, bərayi-farsiamuzan təlif şüdəst. Bakı, 1897.

4. **Başqa millətdən olan müəlliflərin yazdıqları əsərlər:**

a) onların Azərbaycan dilində yazdıqları əsərlər: Çernyayevski A. O. Vətən dili. Müəllimlər üçün təriqi-svt ilə təmir tapmış müsəlman əlifbasının səyaqi-təlimini göstərən risələdir. Tiflis, 1881; Çernyayevski A. O. Vətən dili. Tiflis, 1888; Çernyayevski A. O. Vətən dili. Tiflis, 1899; Demanteyev N. Yazı nümunələri (əlifba). Tiflis.

b) *bu müəlliflərin başqa dildə (əsasən rusca) Azərbaycan dilinə aid yazdıqları əsərlər:* Родионов И. Татарский букварь. Санкт-Петербург, 1856; Макаров Т. татарская грамматика казказского наречия. Тифлис, 1848; Будагов Л. Турецко-татарский букварь. Тифлис, 1844; Будагов Л. Практическое руководство турецко-татарско-азербайджанского наречия. Москва, 1857.

c) başqa millətdən olan müəlliflərin “bilavasitə və yalnız Azərbaycan dili ilə bağlı olmasa da, XIX əsr dünya şərqşünaslığının qiymətli əsərləri kimi, Azərbaycanın da elmi-mütərəqqi inkişafına müəyyən təsir göstərmiş” əsərləri.

Yeri düşmüşkən, bu axırıncı bölgüyə aid əsərlər (söhbət L. Z. Budaqovun “ Практическое руководство турецко-татарско-азербайджанского наречия” (M. 1857) yenə onun 1869 və 1871-ci illərdə Sankt-Peterburqda nəşr edilmiş ikicildlik “ сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских, и с переводом на русский язык” adlı irihəcmli – 1225 səhifəlik əsərlərindən və V. Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” (С.Петербург, 1893-1911) adlı lüğətindən gedir) Azərbaycan dilçilik elminin inkişafına, şübhəsiz, təsir göstərmişdir. Lakin təkcə bu mülahizənin üstündə dayanıb qalmaq, faktı birtərəfli qiymətləndirmək kimi olardı. Bu mülahizənin ikinci tərəfini, yəni əks-təsirini də nəzərə aldığımızda elmi ədalət prinsipi öz yerini tapır. Bu mənada professor T. Hacıyevin gəldiyi qənaətlər son dərəcə haqlı və qiymətlidir: “Əslində bu əsərlərin aranmasında vasitəli şəkildə Azərbaycan elmi də iştirak edir. V. V. Bartoldun sözlərini xatırlayaq: “Öz mülahizələri ilə Senkovski və Kazım bəy rus şərqşünaslığını yaratdılar; sonrakı nəsillər rus şərqşünaslarının; təxminən hamısı bu iki alimdən birinin ya şagird, ya da onların şagirdlərinin şagirdidir”.

Ədəbiyyat

1. История лингвистических учений (материалы к курсу лекций) М. 1968. с.3
2. М.А.Кондрашев. История лингвистических учений. М.,1979, с.5
3. В.Я.Ярцева. Развитие национального литературного азербайджанского языка. М. 1969, с.87
4. М.Ш.Ширалиев. Вопросы азербайджанского языка. Баку.1989, с.118.

Açar sözlər: Mədəni hadisələr, xalqın savadlanması, elmdə olan mütərəqqi təşəbbüslər, milli kadrlar, tədris müəssisələri.

Ключевые слова: Культурные события, просвещение народа, национальные кадры, учебные заведения, прогрессивные инициативы в науке.

SUMMARY

In the given article we see the development of the linguistics ideas in Azerbaijan in the XIX century.

In the given article we see the list of authors who wrote books for developing language and linguistics in Azerbaijan. Here by the author we learn about Azeri writers who wrote books in Azeri. We also learn about foreign authors who wrote for Azerbaijan.

By the author is shown the branches of development in the field of Culture, Literature, Science, Linguistics and Publishing in Azerbaijan in the XIX century.

And these ways of development, integration played a great role in the political life of Azerbaijan of the XIX century.

At the beginning of the XIX century an important event happened in the history of Azerbaijan people the admission of Azerbaijan into the Russian Empire, which strengthened western tendencies both in culture and literature.

As many cultural people of the world, the XIX century period of Azerbaijan is characterized as the time of quick progress the insistent.

Movement to humanist ideals, the time of first serious step towards grounding of power of brain.

RƏYÇİ: dos. L. Ələkbərova